ACTA LINGUISTICA LITHUANICA
LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI XLIII (2000)

Audra ZAVADZKAITĖ-IVANAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

MIKALOJAUS DAUKŠOS *POSTILĖS* DAIKTAVARDŽIO LINKSNIAVIMO TIPŲ HIERARCHIJA (pagal „oksitoninių" daiktavardžių paradigmas)

1977 m. Aleksas Girdenis ir Albertas Rosinas atkreipė dėmesį į tai, kad tradicinių lietuvių kalbos linksniuočių tvarka „yra visai nemotyvuota ir sąlyginė, nes neatsižvelgia nei į daiktavardžių gimines, nei į formų panašumą" (Girdenis, Rosinas 1977: 338). Taigi tirti daiktavardžio linksniavimą pagal linksniuotes neparanku tiek sinchroniniu, tiek diachroniniu požiūriu: neatskleidžiama skirtingų kamienų sąveika, natūrali linksniavimo tipų klasifikacija. *Lietuvių kalbos gramatikoje* daiktavardžio linksniavimas aprašomas tradiciškai, t.y. sąlygine penkių linksniuočių tvarka (LKG 1965: 210–230). Naujausiuose leidiniuose, pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* ([1]DLKG, [2]DLKG, [3]DLKG), lietuvių kalbos gramatikoje anglų kalba (Lithuanian Grammar 1997: 107–125), linksniuotės vadinamos kamienų pavadinimais, atsižvelgiama į jų tarpusavio ryšius bei pasiskirstymą giminėmis. Tris linksniavimo tipus pagal daiktavardžių kamienus ir galūnių sistemų panašumą skiria Adelė Valeckienė (Valeckienė 1998: 319–327).

Vadinasi, daiktavardžio linksniavimo sistemos negalima tirti neatsižvelgiant į paradigmų tarpusavio santykius, o šie tiksliai nustatomi taikant hierarchinio grupavimo metodiką. Minimo tyrimo būdo patikimumą įrodė A. Girdenis ir A. Rosinas, nustatę bendrinės kalbos, žemaičių tarmės (Tirkšlių ir Šaukėnų šnektų) daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchiją (Girdenis, Rosinas 1977: 338–348); A. Rosinas tuo pačiu būdu ištyrė Simono Stanevičiaus tekstų daiktavardžio linksniavimą (Rosinas 1994: 112–117). Todėl pagal hierarchinio grupavimo metodiką tirtos ir Mikalojaus Daukšos *Postilės* daiktavardžio paradigmos. Tyrimo medžiaga rinkta iš Daukšos *Postilės* indekso-žodyno (Kudzinowski 1977), tikslinta ir lyginta su *Postilės* tekstu. Išrinktos ir suskaičiuotos visos *Postilėje* vartojamų bendrinių ir tikrinių daiktavardžių formos, bet šiame straipsnyje apsiribojama vadinamųjų „oksitoninių" daiktavardžių paradigmų lyginimu[1], išsky-

[1] Nekirčiuotos daiktavardžių galūnės, ypač tarmėse (žr. Girdenis, Rosinas 1977: 342; Rosinas 1994: 114), gali būti sutrumpėjusios ir turėti kitos kokybės vokalizmą negu kirčiuotos. Šios priežastys lemia įvairius morfologinius procesus, dėl kurių susipina tam tikrų kamienų „baritoninių" daiktavardžių paradigmos. Todėl pirmiausiai aptariamos „oksitoninių" daiktavardžių paradigmos, o „baritoniniai" *Postilės* daiktavardžiai – jau kito tyrimo objektas.

rus tuos atvejus, kai reikiamų „oksitoninių“ formų tekste neužfiksuota. Be to, atskiriamos vyriškosios giminės ir moteriškosios giminės daiktavardžių paradigmos.

„Oksitoniniai“ M. Daukšos *Postilės* daiktavardžiai linksniuojami šitaip[2]:

	o kamienas		*i̯o* kamienas	
V.	diéwas	namái	kêles	keléi
K.	diéwo	namų	kélo	kelų
N.	diéwui	namámus	kráuiui	kelâmus
G.	dîéwą	namús	kélą	kelús
Įn.	Diewú	namáis	kelú	keléis
Vt.	Diewé	namůſé	kelé	krauiůſé

	i̯o kamienas		*ā* kamienas	
V.	ſopulis	ſopuleî	diená	diénos
K.	ſópulio	ſopulų	dienós	dienų
N.	wedʒiui	ſopulâmus	dîenai	dienómus
G.	ſopulį	ſópulus	diéną	dienás
Įn.	ſópulu	geiduléis	diená	dienómis
Vt.	ſopuliié	ſopulůſe	dienoié	dienosé

	i̯ā kamienas		*ē* kamienas	
V.	*marti[3], wießpati	kąncʒios	garbé	garbes
K.	marcʒiós	kancʒių	garbés	gieſmių
N.	kąncʒęi	kancʒiômus	gárbei	giminémus
G.	marcʒią	kancʒiás	gárbę	garbés
Įn.	kąncʒiá	kąncʒiomis	garbé	garbemis
Vt.	kąncʒioié	kąncʒioſé	garbeié	gieſmeſia

	i_m kamienas		i_f kamienas	
V.	wagis	wágis	akîs	ákįs
K.	wagies	wagių	akiés	akių
N.	krikßcʒiôni	wagimus	áki	akimús
G.	wágį	wagis	ákį	akîs
Įn.	wagimi	krikßcʒionimis	ákimi	ákimis
Vt.	debeſiié	krikßcʒioniſiá	akiié	akiſe

[2] Pavyzdžiai pateikiami M. Daukšos *Postilės* rašyba.

[3] Žvaigždute žymimos tekste neužfiksuotos, bet pagal *Postilės* linksniavimo sistemą rekonstruotos linksnių formos.

u kamienas		*i̯u* kamienas	
V. ſunús	ſū́nųs	waiſiús	waiſiū́s
K. ſunáús	sûnú	wáiſiaus	wáiſių
N. ſúnui	ſunúmus	karálui	karâlumus
G. ſûnū́	ſúnus	wáiſių	waiſiús
Į̨n. ſunúmi	ſúnumis	waiſiumi	karâlumis
Vt. ſûnuie	ſųnuſė̃	waiſiuia	waiſiūsé

C_m kamienas		C_f kamienas	
V. piemů	piémenes	dukté	dúkterės
K. piemenés	piemenū́	dukterés	duktėrū́
N. piémėni	piémenimus	dúktėri	duktėrimus
G. piémenį	piémenis	dúkterį	dúkteris
Į̨n. piemenimi	piemenimis	duktėrimi	ſęſerimis
Vt. piemeniie	wą̃ndėniſę	*dukteriie	móteriſe

Natūrali linksniavimo tipų klasifikacija bei jų tarpusavio hierarchija nustatoma, atsižvelgus ne tik į daiktavardžių gimines, bet ir į linksniavimo tipų panašumą. Šiuo atveju patikimiausias kriterijus – sutampančių galūnių gretinamose paradigmose dažnumas. Tiriant M. Daukšos *Postilės* daiktavardžio paradigmas, tapačiomis laikytos tiek visai vienodos galūnės, tiek besiskiriančios fonologine kaita *a : e, ā : ē* bei dėl sisteminio trumpėjimo turinčios fonetinių variantų galūnės, pavyzdžiui, *Postilės* *(i̯)o, i̯io, (i̯)ā,* i_f kamienų daugiskaitos naudininkas: *namámus* ir *alkinimams, dûßiomus* ir *dußioms', gentimus* ir *deßimtims* ir kt. Galūnės nebuvo skaidomos į kamiengalį ir „tikrąją" galūnę. Pavyzdžiui, daiktavardžių *dienà* ir *garbé* paradigmose sutampa 5 linksniai, vadinasi, šių paradigmų panašumo indikatorius *(m)* būtų lygus 5.

Suskaičiuoti sutampančias galūnes gretinamose *Postilės* daiktavardžio paradigmose ir gautus skaičius laikyti linksniavimo tipų panašumo indeksais pasirodė netikslu: pirma, daugiskaitos kilmininko galūnė yra bendra visoms gretinamoms paradigmoms, antra, *Postilės* vienaskaitos šauksmininkas įvairuoja, priklauso nuo konkrečių žodžių, daugiskaitos šauksmininko forma sutampa su vardininku. Dėl šių priežasčių šauksmininko ir daugiskaitos kilmininko formos nebuvo skaičiuojamos.

Atkreiptinas dėmesys į linksnių dažnio skirtumus: suskaičiavus visus M. Daukšos *Postilėje* vartojamų daiktavardžių linksnių atvejus, paaiškėjo, kad dažniausi yra vienaskaitos kilmininkas (29,8%), vienaskaitos vardininkas (18,9%), vienaskaitos galininkas (17,6%), o rečiausi – daugiskaitos naudininkas (1,3%) ir daugiskaitos vietininkas (1,4%). Vadinasi, linksniai nelygiaverčiai dėl vartojimo dažnio (ir svorio sistemoje) skirtumų. Todėl, nustatant linksniavimo tipų panašumą, buvo įvesta kiekvieno linksnio pataisa (p_i). Vienaskaitos linksnių

pataisa – trupmena, apytikriai lygi dvigubam atitinkamų linksnių santykiniam dažnumui M. Daukšos *Postilėje*. Daugiskaitos linksnių pataisa lygi pusei atitinkamos vienaskaitos linksnių pataisos (žr. 1 lentelę). Linksnių dažnumo duomenys suapvalinti.

1 lentelė

M. Daukšos *Postilės* linksniavimo tipų panašumo indeksų pataisos

Vienaskaita		Daugiskaita
V.	0,50	0,25
K.	0,70	–
N.	0,10	0,05
G.	0,40	0,20
Įn.	0,20	0,10
Vt.	0,10	0,05

Pataisos pridedamos prie indekso, rodančio, kad lyginamų skirtingų kamienų kurio nors linksnio galūnė yra tapati. Taigi M. Daukšos *Postilės* daiktavardžio linksniavimo tipų panašumo indeksai buvo apskaičiuojami pagal formulę

$$I = m + \sum_{i=1}^{m} p_i \text{, kur}$$

m – sutampančių linksnių galūnių skaičius,

p_i – konkretaus linksnio pataisa.

Skirtingu linksniavimo tipu buvo laikoma kiekviena paradigma, kuri nuo kitų skyrėsi bent vieno linksnio galūne. Binariškai palyginus *Postilės* daiktavardžio paradigmas, gauti rezultatai (žr. 2 lentelę) parodė, kad skirtini tokie linksniavimo tipai: *(i̯)o (diéwas, kêles), iio (ſopulis), ā (dienā), i̯ā (*marti), ē (garbe), i (wagis, akîs), u (ſunús), i̯u (waiſiús), C_m (piemů) ir C_f (dukté)*. Pagal panašumą jie surikiuojami šitaip: *u, i̯u, (i̯)o, iio, C_m, C_f, i, ē, i̯ā, ā.*

2 lentelė

M. Daukšos *Postilės* daiktavardžio linksniavimo tipų panašumo indeksai

Tipai	(i̯)o	iio	ā	i̯ā	ē	i	u	i̯u	C_m	C_f
(i̯)o	–	9,6	1,4	1,4	0	0	2,3	3,3	0	0
iio		–	0	0	0	2,5	2,3	3,3	2,5	2,5
ā			–	12,1	4,9	0	0	0	0	0
i̯ā				–	4,9	0	0	0	0	0
ē					–	1,5	0	0	0	0
i						–	0	0	9,2	9,2
u							–	12,6	0	0
i̯u								–	0	0
C_m									–	12,1
C_f										–

Tikslesnius linksniavimo tipų tarpusavio santykius atskleidžia hierarchinis grupavimas. Grupavimo procedūros buvo atliekamos pagal maksimumų metodą, t. y., sujungus panašiausius tipus, naujos klasės buvo sudaromos pagal didžiausią iš ankstesnių indeksų. Tokiu būdu sudaryta M. Daukšos *Postilės* daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchinė klasifikacija (žr. 1 paveikslą) aiškiai rodo buvus tris pagrindines klases: 1) *u, i̯u, (i̯)o, i̯io* kamienų daiktavardžiai, 2) priebalsinių (C_m, C_f) bei *i* kamienų daiktavardžiai, 3) *ē* ir *i̯ā, ā* kamienų daiktavardžiai. Visi pirmosios klasės žodžiai yra vyriškosios giminės, antrosios – vyriškosios ir moteriškosios giminės, trečiosios – beveik visi moteriškosios giminės, išskyrus tokias išimtis, kaip *Seneka, wârgeta, ſûdžiá* ir pan.

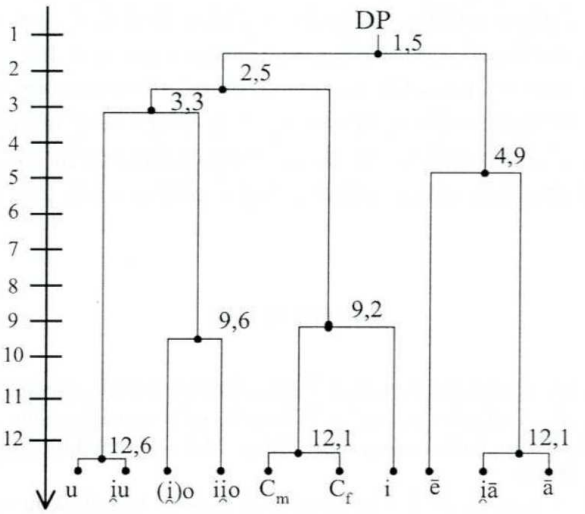

1 pav. M. Daukšos *Postilės* daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchinio grupavimo „medis“

Vadinasi, M. Daukšos *Postilės* daiktavardžiai yra trijų pagrindinių linksniavimo tipų: vyriškojo, mišriojo ir moteriškojo. Pirmajame ryški *u, i̯u (ſunús, waiſiús)* ir *(i̯)o, i̯io (diéwas, kêles, ſopulis)* kamienų opozicija, antrajame – priebalsinių *(piemů, dukté)* ir *i (wagis, akîs)* kamienų opozicija, trečiajame – *ē (garbé)* ir *ā, i̯ā (dienā, *marti)* kamienų opozicija.

Minėtina tai, kad *Postilės* daiktavardžio *o* ir *i̯o* kamienai opozicijos nesudaro – nėra linksnių, kurie juos atskirtų. Dabartinėje lietuvių kalboje skiriasi šių kamienų vienaskaitos vietininko galūnės, pavyzdžiui, *name,* bet *kelyje,* o *Postilėje* ir šio linksnio formos sutampa, pavyzdžiui, *diewé* ir *kele*. Taigi *Postilės o* ir *i̯o* kamienų daiktavardžiai sudaro vieną linksniavimo paradigmą.

Tik daugiskaitos vietininkas skiria *u* ir *i̯u* kamienų linksniavimo paradigmas, plg. *ſunuſé* (senoji *u* kamieno forma) ir *waiſiûsé* (galūnė sutampa su *(i̯)o* paradigmos daiktavardžių daugiskaitos vietininko, pavyzdžiui, *namůſe, krauiůſé*).

Postilėje vartojamas daiktavardžio *wießpati* vienaskaitos vardininkas bei kiti linksniai, vienaskaitos kilmininkas *marczios* ir vienaskaitos galininkas *marczią*, todėl buvo rekonstruotas pastarojo daiktavardžio vienaskaitos vardininkas **marti*. Šio linksnio forma, kaip ir dabartinėje bendrinėje kalboje, teskiria M. Daukšos *Postilės* *ią* kamieno paradigmą nuo *ā* kamieno paradigmos.

Palyginus su dabartinės bendrinės lietuvių kalbos atitinkamu „medžiu", sudarytu A. Girdenio ir A. Rosino (Girdenis, Rosinas 1977: 341), M. Daukšos *Postilės* daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchinio grupavimo „medis" yra šiek tiek žemesnis. *Postilės* linksniavimo tipai griežčiau diferencijuoti pagal kamienus, o ne pagal gimines. Tą rodo mišriojo linksniavimo tipas: priebalsinių kamienų vyriškosios giminės daiktavardžius, pavyzdžiui, *piemů*, nuo moteriškosios giminės daiktavardžių, pavyzdžiui, *dukté* (bet *ſelů*), skiria tik vienaskaitos vardininkas, o *i* kamieno vyriškosios giminės, pavyzdžiui, *wagis*, ir moteriškosios giminės, pavyzdžiui, *akîs*, daiktavardžių linksniavimas visiškai sutampa. Dabartinėje bendrinėje kalboje yra kitaip, t. y. atskiriami ir priebalsinių kamienų, ir *i* kamieno daiktavardžių vyriškasis ir moteriškasis linksniavimo tipai. Vadinasi, linksniavimo tipų diferenciacija pagal gimines yra palyginti naujas reiškinys.

LITERATŪRA

[1]DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, 68–81.

[2]DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 68–81.

[3]DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika,* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, 68–81.

Girdenis A., Rosinas A. 1977: Lietuvių kalbos daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchija ir pagrindinės jos kitimo tendencijos (bendrinės kalbos ir žemaičių tarmės duomenimis). – *Baltistica* 13 (2), 338–348.

Kudzinowski Cz. 1977: *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė"* 1–2, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Lithuanian Grammar 1997, Vilnius: Baltos lankos, 107–125.

LKG I – *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius: Mintis, 1965, 210–230.

Rosinas A. 1994: Simono Stanevičiaus tekstų daiktavardžio linksniavimo tipų hierarchija.– *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 112–117.

Valeckienė A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir encikopedijų leidybos institutas, 319–327.

THE HIERARCHY OF SUBSTANTIVAL DECLENSION TYPES IN MIKALOJUS DAUKŠA'S *POSTILĖ* (the oxytonic paradigms)

Summary

The substantival declensional paradigms in Daukša's *Postilė* are here classified according to the principle of hierarchical grouping. The paper focuses on the oxytonic substantival paradigms, of which a comparative analysis is given.

The declension types having been exhaustively classified according to the hierarchical principle, the existence of three fundamental types of substantives could be established for the language of the *Postilė*:

(1) masculine nouns, with a clearly marked opposition between *u*-, *i̯u*- stems on the one hand and *(i̯)o*-, *ii̯o*-stems on the other; (2) masculine and feminine nouns, with a clearly marked opposition between consonantal stems and *i*-stems; and (3) feminine nouns, with a clearly marked opposition between *ē*-stems on the one hand and *i̯ā*-, *ā*-stems on the other. The substantives in Daukša's *Postilė* can thus belong to a masculine, a mixed-gender or a feminine declension type.

In the Postilė, *o*- and *i̯o*-stems are not clearly opposed to each other, as there is no case form that would differentiate them. For *u*- and *i̯u*-stems such a differentiating case form is the locative plural, for *ā*- and *i̯ā*-stems it is the nominative singular.

If we compare the substantival declension types attested in Mikalojus Daukša's *Postilė* with those of the modern standard language, we see that they are still clearly differentiated according to their stems, not according to gender: this is shown by the existence of mixed-gender declension types. The differentiation of declension types according to gender is thus shown to be a relatively recent phenomenon.

Audra ZAVADZKAITĖ-IVANAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio g. 6
LT-2055, Vilnius, Lietuva

Gauta 1998 12 18